

Praha srdce Evropy v té malé české kotlině – lokalizace v české frazeologii

Keywords: phraseology, idiom, landscape, name of a city/town, connotation, cognitive linguistics

Klíčová slova: frazeologie, krajina, pojmenování města, konotace, kognitivní lingvistika

Abstract

In this contribution, I focus on what connotations the naming of places implies for Czech speakers. The material comes from a phraseological fund of Czech. Idioms very often reflect the life story of a person and a nation, therefore the geographical location and typical features of Czech landscape and Czech settlements find application in it. As a Central European country, the Czech Republic is specific in that it is the part of an imaginary geopolitical border that divides Europe into a „developed and civilized“ West and a „primitive and barbaric“ East. Many names of settlements as well as landscape elements carry connotations of emotions and even pathos. In the present, although a pathetically patriotic approach is mostly receding into the background, some elements connected with Czech landscape and settlements remain in the linguistic picture of world.

V příspěvku se zaměřujeme na to, jaké konotace pro nositele českého jazyka s sebou nesou některá pojmenování míst, a to především na základě frazeologického fondu češtiny. Oblast frazémů reflektuje velice často životní příběh člověka a národa, proto v ní nacházejí uplatnění i zeměpisná poloha a typické rysy české krajiny a českých sídel. Česká republika jako země střední Evropy je specifická tím, že je součástí pomyslné hranice geopolitické, která rozděluje Evropu na „vyspělou a civilizovanou“ (Západ) a „primitivní až barbarskou“ (Východ). Volnost a pomyslnost této hranice je dána i tím, že je volně posunována podle toho, z které oblasti ČR mluvčí pochází. Mnoho pojmenování sídel, ale i krajinných prvků s sebou nese konotaci emocí až patosu. V současnosti sice pateticky vlastenecký přístup ustupuje povětšinou do pozadí, nicméně některé elementy v jazykovém obrazu světa zůstávají.

Z kognitivnělingvistického a kulturnělingvistického hlediska jazyk funguje jako určitá konzerva uchovávající jevy skutečnosti, které byly jazykovým společenstvím pojmenovány a jevíly se pro společenství podstatné. Tyto skutečnosti jsou ve své důležitosti různě hierarchizované, některé z nich společenství vnímá jako prestižní, některé jako banální, některé představují přímou hodnotu, nebo naopak antihodnotu. Jazyk tak podává důležité svědectví o hodnotovém systému a o percepci světa členů jazykového společenství (srov. Ivanov 2001)¹. Skutečnosti, zobecněné v podobě konceptů, z nichž se vytvářejí celé systémy, mají různé jazykové ztvárnění, fixují se všemožnými sémantickými strukturami a odrážejí se v jazykovém obrazu světa.

Jazykový obraz světa (dále JOS) je podle definice I. Vaňkové „interpretace světa fixovaná v jazyce, resp. specifické pojetí reality v myšlení daného společenství, které lze vyčíst z jeho jazyka a textů vzniklých (a vznikajících) na jeho základě“ (Vaňková 2017). Tato interpretace je nevědecká (vědecký obraz světa má odlišné zákonitosti), je založená na různých podobách vnímání sebe sama v prostoru a čase, vlastního těla a jeho fungování, na antropocentrismu a somatismu (o somatických frazémeh viz J. Pacovská in Vaňková a kol. 2005, ale také např. práce Vaňková, Weidl 2012), na hledání analogií a na dalších procesech, které představují podporu a pomoc pro poznávání a pochopení světa a umožňují jeho jazykové uchopování, ale také pro sebeidentifikaci s kulturou.

Jeden z aspektů jazyka, který se v JOS projevuje, jsou tzv. kognitivní opozice. Na odlišném hodnotovém systému určitých společenství a skupin je založena opozice svůj – cizí.² Kognitivní opozice vycházejí z kategorií založených na různých způsobech metaforizace.

¹ V originálním znění: *Язык как средство передачи культурного опыта может дать ценные сведения о ценностной системе и об особенностях восприятия мира членов языковой общности.* (Ivanov 2001).

² Nemusí jít pouze o vztahy jazykové na úrovni celého jazykového společenství, opozice svůj (vlastní) – cizí se může projevovat i v malých sociálních skupinách, které nesdílejí stejné cíle, postoje a hodnoty, srov. např. fanoušky sportovních klubů či lidi důvěřující dezinformačním mediálním textům apod.

V jejich základu mohou stát orientační metafory, které organizují celý systém pojmů vůči sobě navzájem (Lakoff, Johnson 2002, s. 26). Jsou často založeny na prostorové orientaci (nahore – dole, vlevo – vpravo, vpředu – vzadu), ale strukturující roli mají právě i opozice svůj – cizí³ a další. Všechny souvisí s antropocentrismem jazyka a s vnímáním některých směrů či struktur jako pozitivních a jiných jako negativních.

JOS je možné do značné míry charakterizovat rovněž projevy jazykového patriotismu.⁴ Konceptů, které se na formě jazykového patriotismu podílejí, je celá řada, představují je nepochybně státní symboly, samotný koncept VLAST, významné historické mezníky a v neposlední řadě i lokalizace. Pojmenování kulturně a historicky významných míst, podílejících se na spoluutváření JOS daného společenství⁵ a na kulturní paměti jazykového společenství, se promítají do různých jazykových struktur. Samotné místo spoluutváří systémy konotací dalších konceptů, ale zároveň je také nositelem konotací sebe jako konceptu.

Centrem našeho zájmu je frazeologie (klasická i novější), která obsahuje lokalizační komponent, a to především propriální, i když nelze se vyhnout ani komponentu apelativnímu, protože někdy mohou

³ Strukturace svůj – cizí je v jazycích podle A. Pajdzińské jedna z nejdůležitějších (Pajdzińska 2007, s. 27), ba jeví se jako univerzální. Antropocentrický charakter této opozice je založen na vnímání vlastního těla jako toho „svého“, co dobře známe, zatímco to, co je mimo tělo, nám tak blízké není.

⁴ Jazykovým patriotismem chápeme jevy, které představují pro jazykové společenství emočně exponované skutečnosti související s jeho existencí/životem a silný emocionální aspekt se projevuje i v jejich JOS.

⁵ V souladu s koncepcí JOS je možné pochopit vnímání národa, jazykového společenství založeného na vztahu ke stabilnímu státnímu útvaru. I když jde o přístup chápání národa překonaný, je nepochybné, že u všech velkých národů se objevují texty, jejichž místa vytvářejí určité aspekty JOS, a to na základě paralelismu různých struktur. Vznikl-li Řím na sedmi pahorcích, naskýtá se tu prostor pro to, aby různá další města vkládala do svých etiologických pověstí sedm pahorků jako místo vzniku – namátkou s pomocí internetu: Athény, Ammán, Brusel, Edinburgh, Istanbul, Jeruzalém, Kampala, Kyšiněv, Lisabon, Moskva, Vilnius a v jedné z pověstí i Praha.

spolu velice výrazně koexistovat. M. Čechová všechny takové frazémy řadí do skupiny tzv. prostorových frazémů, tj. frazémů, v nichž jsou užity komponenty označující prostorové vztahy jak se skutečným vyjádřením prostoru, tak i neprostorově (Čechová 2007).

L. Stěpanova uvádí, že většina frazeologických komponentů jsou apelativa, ale existuje řada frazémů, která jsou tvořena komponenty propriálními, jež se podílejí na vyjádření národního a kulturního specifika (srov. Stěpanova 2004, s. 21). Propriální komponent může představovat pojmenování místa skutečného, ale také fiktivního, které může rovněž sehrát pro emoční vnímání důležitou úlohu.⁶ V současné češtině není pojmenování fiktivních míst frekventované, zůstávají dlouhodobě zachovány jednotky jako *Kocourkov*, pocházející z krásné literatury a konotující hloupost, nesmyslnost, absurditu, nebo *Tramtárie* označující místo vzdálené, těžko dosažitelné.

Všechny tři typy mohou odrážet zkušenost společnosti, která je emočně vypjatá, a formovat postoje, ovšem mohou představovat i neutralizující se jednotky, jakmile pomine prožitek, vnímání a historický mýtus se jmeny spojený. V současném českém jazyce existuje řada frazémových variant⁷ *dopadnout jak sedláci u Chlumce / jako Kec u Jankova / jako Benedek u Hradce / jako Rus u Slavkova / jak husiti u Lipan*. Jde o frazémy, které historicky vycházejí z významných událostí – bitev a porážek v nich (poražená strana nebo metonymicky její představitelé jsou ve frazémech explicitně zmíněni), místo tu slouží jako lokalizace bitvy a frazémy nejsou z dnešního hlediska vnímány příliš emotivně. Pokud si ovšem uvědomíme desítky dalších bitev, které byly na našem území svedeny a nekončily vítězstvím, ale vzpomínka na ně se nestala součástí frazeologického fondu češtiny, dá se u uvedených uvažovat výraznější emocionální významová složka v minulosti, tedy pod různými společensko-historickými či ideolo-

⁶ Stejně jako antroponyma, jak uvádí Брэйво (Brejvo 2001), hrají i toponyma důležitou roli při pochopení národně-kulturních specifik určitého národa, resp. jazykového společenství či jazykové/etnické skupiny.

⁷ K variantnosti následujících viz také článek M. Čechové (2007). Pouze první z nich zachycuje SČFI (Čermák 2009a, s. 318).

gickými vlivy byly tyto bitvy a s nimi spojená místa vnímány mnohem emotivněji než dnes. D. Hradilová chápe emocionalitu jako „prožívání objektivní skutečnosti, do něhož jsou projektovány subjektivní představy, zkušenosti a očekávání, tedy určitá hodnocení, na jejichž bázi jsou budovány postoje. (Hradilová 2015, s. 22). To se pak může projevat ve struktuře významu lexému jako složka emotivní, resp. afektivní podle G. Leeche, která se nabaluje na konceptuální a konotační složky (Leech 1974, s. 15).

Lokalizace událostí, ale i jinak exponovaná místa⁸ se kromě frazeologie odrážejí i v textech kultury lidové⁹ a pololidové, zejména v písních, ohlasové poezii, ale i lidových hrách¹⁰ či anekdotách. Důležité jsou i umělé texty zlidovělé, patřící alespoň po určité období ke kulturně rozšířeným jednotkám, jako jsou například texty písní Karla Hašlera či kabaretiérů, pozdějších písničkářů, trampů apod.¹¹ Kulturně exponovaná místa se tak začínají vyznačovat jistým stupněm folklórnosti, tj. začleňují se do konotačních struktur a vytvářejí určité symboly narativů, které jsou za nimi skryty a které se šíří – mnohdy v podobě historických mýtů a miskoneptů – v dané kultuře. Na rozdíl

⁸ V jednom z dílů televizního pořadu *Folkloristika* se tvrdí, že většina našich písní se nevztahuje ke konkrétní krajině, ale často se v ní vyskytují hory, srov. <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1102732990-folklorika/319291310040007/>. Pravda je to jen částečně, protože přes obecné pojmenování jde většinou o krajinné profily, k nimž se vymezuje zkušenost autora či kolektivu na území, kde píseň vznikla, navíc se krajina může lokalizovat sídly, cestami či jinými útvary, jimiž člověk měnil ráz krajiny, srov. např. *Cestička k Maj/yrovice* (důl na Kladensku); *Na břehu Blanice stojí Malenice*; *Už se ten Tálinský rybník nahání*; *Na Vsetíně, tam je lúka*; *Ha ty svatýj Vařinečku* (poutní místo u Domažlic). Vedle toho mohou být hory pojmenovány i přímo (*Beskyde, Beskyde*; *Nechod, Janičku, přes Javorinu*; *Pod kopcem Hostýnem*; *Ej, nad Pálavú vyšla hvězdičky*).

⁹ Frazeologii chápeme jako oblast jazykových jednotek, která je folklóru velmi blízká.

¹⁰ Lidové hry tematizovaly různé události, které pro své diváky zpřítomňovaly podobně, jako tak činily mýty. Dosahovaly tak vedle nepochybné fascinace tragickými osudy emočního prožitku tématu, místa, události apod.

¹¹ Na hradě Okoří rozhodně nebyl každý, ale každý zná písničku *Na hradě Okoří*, čímž má památku nějak představenou, má od ní určitá očekávání, pokud ji navštíví.

od vědeckých poznatků jsou stabilnější ve své funkci, často podporují jisté historické (sebe)vědomí, kořeny, míru hrdosti na národ a minulost apod. Jsou ale také silně evaluativní (jistým způsobem vystupují jako hotové jednotky, které v sobě nesou předinterpretovanost, jak se má místo vnímat) a zároveň kontradiktorické – s místem se mohou pojít protikladné emoce a konotace.¹² Svoji roli hraje rovněž to, zda pojmenovávající má vztah k místu interní, či externí, což úzce souvisí s kognitivní opozicí svůj – cizí.

Již bylo naznačeno, že místo může být v textech pojmenováno apelativně i propriálně. Silnější a ostřejší konotace nese proprium, apelativum je rozostřenější, souvisí více s kulturním vnímáním a kulturní zkušeností s konceptem.¹³ Propriální jednotky, které na sebe váží výrazný systém konotací důležitých pro chápání dané kultury, můžeme chápat jako určitý typ lingvokulturémy, jak ukazuje například Pekarovičová (Pekarovičová 2014), tj. jako součást jazykového obrazu světa zahrnující všechny formy vnímání, myšlení, hodnocení, konání a chování, které většina příslušníků určité kultury považuje za normální, samozřejmé a typické. V jazyce se často projevují jako tzv. bezekvivalentní lexikum, které na sebe váže bohatou síť konotací a aso-

¹² S odkazem na pořad zmiňovaný v poznámce 8 lze připomenout právě HORY, jež jsou na jedné straně obdivovány, jsou romantizovány (srov. píseň *Až na vrcholky hor*), estetizovány, na straně druhé vyvolávají respekt, konotují těžké žití v minulosti, drsné počasí a jeho rychlou proměnu, jsou kruté, drsné, smrtící a usmrcující (srov. např. hory v některých dílech K. Klostermanna, v odborné literatuře viz např. Hořejší 2022, či Hořejší, Faktorová 2023). Jiným případem místa s protikladnými konotacemi může být obraz *Prahy* v Mrštíkovi románu *Santa Lucia*, kde její vnímání a prožívání protagonistou závisí na jeho momentální situaci.

¹³ Výrazně kulturně stereotypní je například vnímání MOŘE, které je pro Čechy poměrně specifické. Jako příslušníci vnitrozemského státu vnímají Češi moře většinou prizmatem letní dovolené v přímořských letoviscích a tato zúžená zkušenost ovlivňuje jeho ztvárnění. Češi touží po moři a vzpomínají na ně (motiv mnoha literárních i publicistických textů), v dnešní době u něj většina stráví ročně několik dní minimálně během letní dovolené, uvědomují si jeho šíři, ale většinou nemají všeobecnou přímou zkušenost s mořem jako běsnícím živlem, jenž potápí lodě, splachuje sídla a je hrobem námořníků, rybářů a dalších lidí, proto se tato konotace v kultuře příliš neprojevuje.

ciací, již mají nositelé kultury fixovanou ve svém jazykovém obrazu světa (viz i poznámka 11), což je pro propriální jednotky charakteristické.

Opozice MALÝ – VELKÝ

Oba pojmy na sebe mohou vázat pozitivní i negativní emoce, resp. konotace, jsou tedy nevyhraněné, srov. např. pozitivní: *co je malé, to je hezké; čeští velikáni*; také název soutěže *největší Čech*, proti tomu negativní konotace má např. *být velká huba, strach má velké oči* apod.

Jako vysoce konotačně variabilní se jeví v konceptech MALOMĚSTA a VELKOMĚSTA, v nichž se pozitiva a negativa stereotypně prolínají. Maloměsto je statické, méně rozvinuté, jednodušší ve fungování i myšlení, více tradicionalistické, vedle toho ale také srdečnější, kompaktnější, lidé se v něm více znají, což je prostor pro hlubší přátelské vztahy, ale také pro pomluvy a ostřejší sledování se mezi sebou. Velkoměsto je dynamičtější, komplikovanější, stresovější, poskytuje více možností, žije se v něm rychleji, je progresivnější, ale je v něm také větší kriminalita, anonymita velkoměsta poskytuje větší prostor pro sociopatologické jevy apod.

Povětšinou pozitivní konotace má využití deminutiv. V případě deminutiva označujícího místa většinou vyjadřuje silný pozitivní citový vztah, při němž se aktivují konotace blízkosti, příjemnosti, útulnosti, domáckosti apod., srov. např. *chaloupka pod horama* (i na pozadí hor – k nim viz poznámky 8 a 12), *ta naše malá zemička, ta malá česká kotlina* – intenzifikace pomocí demonstrativa a posesiva je velice častá a signalizuje též opozici vlastní – cizí.

Opozice DLOUHÝ – KRÁTKÝ

Opozice, která je silně propojena s opozicí malý – velký, je opozice založená na délce, respektive vzdálenosti krajních pólů, signalizujících mj. hranice území, tj. vyjadřují sémantiku celistvosti území, ale i význam sounáležitosti, příslušnosti. Krajní body metonymicky supluje Česko, resp. bývalé Československo. Frazeologické jednotky, které se užívaly již v době spojeného Československa, jsou např. *Od*

Šumavy k Tatrám, od Aše po Užhorod, od Aše po Humenné, od Aše po Jasinu, frazeologický fond po rozpadu Československa vytváří jednotky jako *od Aše po Bílé Karpaty*, *od Aše po Ostravu* nebo *Od Aše po Jablunkov*.¹⁴ Uvedená struktura se objevuje i v básni *Od Aše po Kocourkov*, kde se mísí reálné místo s fiktivním, navíc konotujícím hloupost, čímž konstrukce nabývá nového významu i nových konotací.

S negativní konotací je využití frazém *dlouhý jak Lovosice*, druhá část vyjadřuje vysokou míru, měřítko odrážející nejen prostorový význam, ale i časový (těž *dlouhý jak pondělí / pracovní týden*). Časový sém s kombinací s prostorovým se ve významu adjektiva *krátký* objevuje často, např. *krátký běh*, *běh na krátkou trať* (na pozadí frazému *běh na dlouhou trať*), ale i výrazy nefrazeologické typu *krátká jízdá*, *krátká cesta* (oba mohou vyjádřit oba významy).

Opozice SVŮJ/VLASTNÍ – CIZÍ

Na tuto opozici a její vyjádření pomocí referenčního demonstrativa a posesiva *náš* už bylo poukázáno výše. V širším chápání tuto opozici vymezují i frazémy, které se vyjadřují k otázkám hranic „civilizovaného“ světa, založených na geopolitickém a sociálním vnímání světa. Hranice představuje místo, kam sahá rozvinutá, prosperující, bohatá, bezpečná a kulturní společnost, za touto hranicí *sunt leones*, tedy je již oblast necivilizovaná, nekulturní a primitivní, slovy antických Římanů *barbarská*. Jde o jistým způsobem univerzální vnímání světa s tím, že mluvčí zde vždy patří do skupiny vnímající se jako svět před hranicí. V češtině se většinou využívá konstrukce *svět/Evropa/civilizace* (apod.) *končí + za + instrumentál* nebo *na východ od + genitiv* (apod.). Hranice je pohyblivá, setkali jsme se s doplněním *Praha*, *Benešov*, *Jihlava*, *Brno*, *Břeclav*, *Morava*, s obecným *hranice se Slovenskem*. Jak ale víme, pokračovat můžeme i dál, protože analogické výrazy mají Slováci: *Bratislava*, *Piešťany*, *Nitra*, *Poprad*, *Prešov*, *Košice*, a nepochybně půjde možnost vymezení pohyblivé hranice i dál podle Poláků, Bělorusů a Ukrajinců, protože i v ruštině jsme se setkali s vyjádřením, že svět končí za *Moskvou* nebo za *Uralem*.

¹⁴ Tento binominál byl využit i v názvu televizního pořadu *Prostřeno*.

Perifráze

Speciální vyjádření emočního přístupu k zemi jsou perifráze. Jde o náhrady pojmenování míst na základě metonymických procesů. Často se pro úplnost významu mohou vyskytovat vedle sebe přímé pojmenování a za pomlčkou perifráze organizované kolem jednotek *země*, *stát*, *město*, ale také *kolébka*, *rodiště*, *ráj na Zemi* apod. s přeneseným významem. Perifrází může být určitému místu přiřazeno více, vždy je exponován jiný významný charakterizační rys.

Některé z perifrází jsou ustálené či ustalující se, jako např. *Francie – země galského kohouta*, *Japonsko – země vycházejícího slunce*, *Island – země gejzírů*, *Londýn – město mlhy / město na Temži*, *Paříž – město/kolébka Francouzské revoluce / město nad Seinou*, *Vídeň – město valčíků*, *Florence – kolébka renesance*, *Amerika – kolébka demokracie*. Zajímavá je polysémie perifráze typu *Bratislava/Vídeň/Budapešť – město na Dunaji*, kde se situovanost podle polohy na řece může stát profilující znakem různých měst užitých v první části konstrukce. Perifráze mohou být založeny na literárních textech, srov. *země, kde zítra již znamená včera* pro označení Sovětského svazu podle díla Julia Fučíka. Tato perifráze bývá parodována, již koncem osmdesátých let se objevila parodie na perifrázi ve filmu *Slunce, seno a pár facek (U nás jde přestavba tak rychle, že my už dnes se máme líp než zítra ... pozítří ... včera ... no včera si to přece říkal, precedo;* <https://www.youtube.com/watch?v=5k8J5SI6f3g>) a parodování pokračovalo po pádu socialistického zřízení: *země, kde zítra znamená pozítří / kde včera znamená zítra* apod.

Zejména v oblasti cestovního ruchu a turismu se objevují perifráze fungující jako klišé, především se zmiňovaným spojením *ráj na Zemi* či *ráj pro turisty*. Tímto rájem bývají exotické země, města, ale i hotely či turistické resorty.¹⁵

Objevují se i neustálené perifráze, např. *Kanada – Země nejlepšího hokeje a kurev* (z anekdoty); *Rusko – Země, kde je nebezpečné při-*

¹⁵ Spojení *Ráj na Zemi* se využívá i přímo v názvech hotelů.

blížovat se k oknu (podle opakované smrti významných představitelů ruské politického a společenského života pádem z okna).

Perifráze *Česka* bývají založeny na metonymických posunech příslušníci za národ/území/stát či národ za stát, mnoho tedy odkazuje k významným osobnostem, jako je *Jan Žižka*, *Jan Hus*, *František Palacký*, *Tomáš Garrigue Masaryk* apod. I tato spojení bývají parodována pro svoji nadměrnou patetičnost, viz např. komediální film *Adéla ještě nevečeřela*, kde v jedné scéně postava Květušky prohlašuje přehnaně pateticky *Jsem dcera národa Jana Žižky*.¹⁶

Spíše negativní konotace má odkaz k národu *Švejka*, starší a dnes méně známé *národ Mrvy*, současné vyjádření *země/národ práskáčů/udavačů*, ale z doby konce socialistického režimu a počátku nastupujícího kapitalismu pochází i perifráze *ČS(S)R – země veksláků*. Charakter publicismů mají perifráze vyjadřující určitý typický rys chování či typické činnosti/projevy Čechů, co je Čechům v jejich obrazu a národním charakteru přisuzováno: *Česko – země pivařů, pejskařů, chatařů, kutilů, houbařů*.

Hra s paronymií, homonymií a polysémií

V ustálených spojeních se často objevuje hra s paronymií, homonymií a polysémií, která může využívat skutečné proprium, ale i fiktivní,¹⁷ srov. rčení *být od Drážďan, ale ne od Berouna* charakterizující muže, který svádí dívky, ale nechce se ženit, *poslat do Hořic, zapálit*,¹⁸ *být z Kratonoh* ‚kulhat‘, *být z Fňukálova* ‚být ubrečený‘, *převést/přejet z Želejova do Veselíčka* ‚rozveselit se‘, *vzpomenout/pamatovat na Vracov* ‚vrátit se‘, *silný jako silnice v Slaboticích* ‚být slabý‘, *jet do Písku, Hlinska* ‚zemřít‘, *být z Prachatic* ‚být bohatý‘, *být*

¹⁶ Celý film na <https://www.youtube.com/watch?v=U8-c-EgB6cg>, uvedená scéna je v čase 1:17:40.

¹⁷ Některé z nich viz práci L. Stěpanovy (Stěpanova 2022).

¹⁸ L. Stěpanova upozorňuje na etymologii názvu města podle substantiva *hora* (Stěpanova 2004, s. 24 a 33–34), pro pochopení je ovšem významnější vztah paronymických kořenů slov *hora*, *hořet*, *Hořice*.

z Nebojan ‚být odvážný‘, *být z Bojan* ‚být ustrašený, zbabělý‘, *být v Blaníku* ‚tvrdě spát‘.

Výrazné zastoupení lokalizačních propriálních komponentů ve frazémeh mají komponenty implikující ‚hloupost‘, a to jednak na základě podobnosti názvu se slovy vyjadřujícími význam hlouposti, např. *být z Blbákova, Hloupětína/Hloubětína* (zde jde o paronymickou hru – záměnu fiktivního sídla za název pražské čtvrti), *z Prostějova* (podle adjektiva *prostý*), *z Teletína* (podle označení hlupáka jako tele), dále frazémy vyjadřující chudobu *být z Nemanic* ‚být chudý‘ (doslova: nemít, tj. nemá nic), *z Chudinkova, Chudobic, Nouzova, Domanic* (doslova: doma (nemít) nic), *Prosenic* (tj. prosit, žebrat), též *Prosíka, Prosíkova* nebo frazémy vyjadřující jistou obhroublost, křupanost s implikací venkovského původu *být z Chamova/Chamrova, Křupanova, Vidláková, Zapadákova*.

Česko – země bran

Hyperbolický podtitulek směřuje k jisté tendenci zejména v publicistice, ale také v materiálech prezentace krajů, obcí a regionů odkazovat k určitým místům jako ke bráně. Brána představuje vstup do jiného prostoru, prostupnou hranici, odděluje jistým způsobem nominace to své od cizího. Lexém *brána* je využíván při pojmenování skalních útvarů, jako je *Pravčická brána* (České Švýcarsko), *Černá brána* (České Švýcarsko), *Aksamitova brána* (Český kras), *Pekařova brána* (Český ráj) apod. Pojmenování těchto skalních útvarů je metaforické, lexém *brána* má terminologický charakter, označuje geomorfologický tvar reliéfu.

Vedle toho se ovšem mnoho míst označuje jako brána přeneseně, zejména v perifrázích. Jako *brána do Čech* je označováno *Polabí* nebo *Ústecký kraj*, a to proto, že v něm leží tzv. *Porta Bohemica*, tj. údolí Labe, jímž řeka vtéká do Českého středohoří.¹⁹ I další brány představují fiktivní vstup do určitého většího či menšího regionu, například

¹⁹ K Portě Bohemice viz např. článek na Wikipedii: https://cs.wikipedia.org/wiki/Porta_Bohemica.

za bránu do Jižních Čech bývá považováno město Tábor. Některé oblasti mají bran více, např. za bránu Šumavy jsou označovány *Prachatice*, *Vimperk* nebo *Klatovy*, za bránu do Českého ráje zase města *Jičín*, *Turnov* nebo *Sobotka*, do Beskyd je to *Frydlant nad Moravicí*, čtveřice měst *Štramberk*, *Kopřivnice*, *Hukvaldy* a *Příbor* představuje *Lašskou bránu Beskyd*.

Jistou raritou jako označení vstupu do fiktivního prostoru je i *brána do pekla*, za níž je především označován *hrad Houska*, ale druhá brána do pekla leží také v regionu *Broumovské stěny – Slavenské skály*.

Praha jako komponent frazémů

Specifické postavení mezi městy má Praha. Jde o hlavní město, zároveň i o samostatný kraj, centrum administrativy, kultury, historicky sídelní město českých králů, největší město republiky, centrum politických a společenských změn apod. S tím se pojí různé průvodní aspekty, jako je větší otevřenost světu, pluralitní společnost se zastoupením vyššího množství minorit různého typu, vyšší míra multikulturalismu, známost z hlediska ciziny, ale také vysoká míra kriminality, patosociálních jevů, chaosu.

Oficiálně Prahu charakterizují tři perifráze, které se vystřídaly na erbu města. Nejstarší je *Praha hlava království (Praga caput regni)*, která se s Prahou pojí již od středověku, od roku 1927 je to *Praha matka měst* a od roku 1991 *Praha hlava republiky (Praga caput rei publicae)*.

Další perifrází, která se pojí jak s Prahou, tak s Čechami, je *Praha/Čechy (Česko) – srdce Evropy*. Pozitivní konotace je zde založena na somatickém principu, srdce je jednak centrum těla, jednak hybatel a ovlivňovatel celku, dále je srdci přisuzováno centrum emocí, zejména lásky – srov podobně i u Vaňkové a kol. (Vaňková a kol. 2005). Podobné konotace a zároveň základ v hesle z roku 1927 má zkrácené označení *Matička Praha*, konotující rodinné prostředí, mateřskou lásku, ochranu, výchovu a péči o ostatní členy rodiny apod. Matka má v životě člověka jednu z nejdůležitějších úloh.

Již dvě stě let, od počátku 19. století, se používá také *stověžatá Praha*,²⁰ ačkoliv již tehdy bylo věží víc než sto. Z Hašlerových písní pocházejí okřídlené výrazy *My Prahu nedáme, radši ji zbouráme* nebo *Čí je zlatá stověžatá Praha? – Naše!* z písně *My jsme ti Pražáci*.²¹ Je zajímavé, že ačkoliv je text jako celek velice kritický a satirický, tyto fráze vytržené z kontextu byl využívány v politickém diskurzu, především nacionalistickými skupinami, díky tomu se v povědomí starších generací drží úvodní dialogický verš a část refrénu, ale zbytek textu znám nebývá, mladší generace už text pravděpodobně neznají vůbec.

Poslední frazémy z našeho materiálu jsou spojení v *Praze je blaze*,²² často doplňované kontradiktorním *ale draze*, a *Praha je všech Čechů ráj*. První z nich patří z uvedeného materiálu rozhodně k těm frekventovaným, a to přes přítomnost řídké užívaného příslovce *blaze*, jeho oblibě napomáhá nejspíš krátkost a rým, který umožňuje snadné zapamatování, přítomnost příslovce může vyvolávat humorný efekt. Druhý příklad je okřídlené spojení z písně *Bajkajlaj* Jiřího Chocholouše.

Pražské čtvrti jako části Prahy příliš do frazeologie nevstupují kromě Bohnic, kde je ústav pro psychiatrické pacienty. *Jít / dostat se / patřit / přivést někoho do Bohnic* odpovídá významu slovesa *zbláznit se* včetně přeneseného hyperbolického významu. Komponent může být nahrazován i jiným označujícím místem, kde je psychiatrická léčebna,²³ např. *Kateřinky*, *Lnáře*, *Dobřany*, M. Čechová upozorňuje i na *Havlíčkův Brod* či *Kroměříž*, L. Stěpanova (2022) uvádí ještě *Černo-*

²⁰ Viz i *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (Čermák 2009b, s. 271).

²¹ Vedle uvedených veršů se frazeologizovaly i další, např. *vltavská krev* pro označení obyvatel Prahy. Celý text viz např. <https://www.karaoketexty.cz/texty-pisni/slapeto/ci-je-praha-nase-my-jsme-ti-prazaci-183503>

²² Spojení bývá hojně využíváno i v publicistice, v devadesátých letech posloužilo spojení názvu televizního pořadu *V Praze bejvávalo blaze*, což byl komponovaný pořad založený na tematizovaných skladbách lidové a pololidové zábavy přelomu 19. a 20. století až po období meziválečné.

²³ Za připomenutí těchto typů děkuji J. Hasilovi a M. Kopřivové.

více, *Štenberk*, *Třešť* (zde ovšem podle slovesa třeštit), v našem materiálu se objevil i *Tloskov*.²⁴ U těchto frazémů je nutná znalost širšího kontextu, tedy mimojazykové informace, že v uvedených místech je nebo byla léčebna umístěna, jinak může dojít k nepochopení (Čechová 1986).

V novější frazeologii se objevuje okřídlené spojení z textu *Dobytí severního pólu* Divadla Jára Cimrmana *domů, do Podolí, do lékárny*, s rozšířeným pokračováním *doprdele, to je mi smutno*.²⁵ Mnoho čtvrtí má ovšem své konotace dané svou minulostí i některými texty, jako například *Žižkov*, *Záběhlice*,²⁶ *Smíchov*, *Košíře*, což jsou bývalé dělnické periferie, *Podskalí* jako místo, kde končila trasa vorařů ze Šumavy, *Vyšehrad* ve spojitosti s dějinami, bájnými obdobími českých dějin, ale i se *Starými pověstmi českými* (zde je frazeologizovaná jednotka *věští jak Libuše z Vyšehradu* pro vyjádření vysoké míry poučování a mluvení).

Brno jako komponent frazémů

Brno je druhé největší město ČR, resp. největší město, vezmeme-li územněsprávní dělení, v němž Praha představuje samostatný kraj.²⁷

²⁴ V tomto případě jde o zajímavý případ vnímání objektu místními, protože v Tloskově není psychiatrická léčebna, ale centrum sociálních služeb, kam jsou umístěni lidé s různým zdravotním postižením (včetně mentálního). Právě aspekt mentálního postižení je formující pro uvedený typ frazeologické jednotky. Podobně bývá užito na místě pojmenování místa neoficiální, resp. lidové proprium *Jedličkárna* (tj. Jedličkův ústav zaměřený především na klienty s tělesným postižením).

²⁵ Humorný efekt vyvolává zakončení gradace homofonním citoslovcem *doprdele* a pádem substantiva vyjadřujícího směr *do prdele*.

²⁶ Znamé mezi staršími generacemi i díky písním *Kočka ze Záběhlic*, která zazněla ve filmu *Smrt černého krále* z televizního seriálu *Hříšní lidé města pražského*, kde ji zpívala šansoniérka Věra Nerušilová, nebo *Záběhlická lípa*, což byl jeden z normalizačních hitů prvorepublikové hvězdy, zpěvačky a tanečnice Ljuby Hermanové, který napodobuje lidové písně městského folkloru.

²⁷ Toto tvrzení se objevuje většinou jako podpora moravocentrismu nebo jako projev recese.

Neoficiálně je Brno označováno jako hlavní město Moravy, byla tu až do odsunu po druhé světové válce velice silná německá komunita. Přes značný kulturní, společenský i historický význam je v jazykovém obrazu Brna značné množství konotací souvisejících s tím, že je to „to druhé“ po Praze, ale také na základě silných moravocentrických a moravonacionalistických tendencí, které se ve společnosti objevují. Z hlediska vnímání české společnosti bývá s ohledem na některé politické proudy pro Brno užíváno (stejně jako to bývalo pro Slovensko) označení *mladší bratr*, jež představuje komplex konotací souvisejících s určitou neustálou nespokojeností, pocitem méněcennosti, soupeřením, vymezováním se vůči Praze, Čechům a Čechům apod.

Tento uměle vytvářený rozpor se odráží i v perifrázi *Brno – obydlená zatáčka před Vídní*, v níž je parodován právě menší význam Brna oproti Praze, ale také Vídní, která je k Brnu rovněž blízko, ovšem i to, že co do rozlohy je Brno menší než ostatní dvě města. Z písničky Ivana Mládka pochází okřídlené spojení *Brno je zlatá loď* (s potenciálním doplněním druhého verše písně *za děvčaty z Brna chod*).

Zajímavá je srovnávací konstrukce *jak Brno* vyjadřující velmi velkou velikost nebo vysokou míru něčeho. Jeho užití a distribuce jsou poněkud nejasné, jeví se, že je snad více upřednostňováno jako míra záporných a nepříjemných skutečností, např. *průser jak Brno*, *pokuta jak Brno*, *facka jak Brno*,²⁸ *omyl jak Brno*, na internetu lze najít i ironický nápis na nálepce na auto *jsem Pražák jak Brno*. Neutrální jevy jsou konfrontovány např. ve spojeních *kytice jak Brno*, *knihovna jak Brno* (o nábytku), *sleva jak Brno*, *ples jak Brno*, *song jak Brno*, *lavíčka dlouhá jak Brno*, v nichž má obrat snad význam hodnotící, vyjádření míry kvality. O určité neustálosti úzu svědčí i diskuse nalezená na internetu, text neupravujeme:

Vytrženo z diskuze: Víte co znamená přirovnání “jak Brno”? – Anketa 9563

– no nevím, jestli je to správné, ale u nás se říkalo, velké jak Brno. je to ono? nebo to má i jiný význam?

²⁸ Celek uvádí jako ustálení spojení i Slovník české frazeologie a idiomatiky (Čermák 2009a, s. 55).

- Ano, když je něco jak Brno, tak je to velké. Používá se to hlavně na Moravě, protože Brno je největší moravské město, tak od toho.
- U nás na Severu se to taky říká:)
- jj, taky se to v kopřivnici říká. :-)
- Jo, na Vysočině se to taky říká - když je něco velký :)
- Jo, tak jsem si to myslela :-) Ale dala jsem ze nevím.
- kecy, v prazě se to říká taky
- U nás se to používá spíše ironicky: “Hmm, velký jak Brno” =)
- vim, ale protože bydlím nedaleko Prahy tak to moc nefikám:) slyšel jsem to ale přide mi to buď zastaralý a nebo ironický
- blééééh ??????! !!!!! :O
- Taky by se dalo použít přirovnání Hnusný jak Brno :o)²⁹

Je vidět, že určitou příznakovost uživatelé češtiny v tomto frazému pociťují.

Jiná města jako komponent frazémů

Frazeologických jednotek obsahujících propriální komponent označující místo, resp. město není velké množství nebo nejsou příliš rozšířeny.³⁰ Mnohá česká města mají také své ustálené perifráze, např. *Jičín – město pohádky*³¹ / *město Valdštejna/Valdštejnovo*. Perifráze může mít lokalizační charakter: *Prachatice – město na Zlaté stezce*, *Tábor – město na Lužnici*, *Mělník – město na soutoku*.

Další frazémy s propriálním komponentem označujícím místo je např. okřídlený výraz ze hry *Záskok* Divadla Jára Cimrmana v *Českých Budějovicích by chtěl žít každý* (s doplněním *kromě mě*) nebo

²⁹ Srov. <https://ankety.stylove.com/anketa1.php?a=9563>.

³⁰ Na absenci českých oikonym v příslovích upozorňuje Zaorálek (2000), ve frazémeh obecně totéž tvrdí J. Huleja (2020, s. 53), což je – jak ukazuje i tento materiál – uspěchané tvrzení.

³¹ Název vyjadřuje odkaz na populárního spisovatele autorských pohádek Václava Čtvrťka a na stejnojmenný festival.

rčení *ukázat, zač je v Pardubicích perník* ‘dát za vyučenou’, kde je nutná i kulturní znalost, že Pardubice jsou známé výrobou perníku. Stěpanova (2022, s. 93) uvádí i variantu *ukázat, zač jsou v Chrudimi hřibata* (podle koňských trhů v Chrudimi a hřebčince v nedalekých Slatiňanech).

Závěrem

V textu jsme se snažili poukázat na některé zajímavosti spojené s toponymickými komponenty ve frazémeh a ustálených spojeníh, i když jsme se nemohli vyhnout ani sondám do apelativní sféry. Co materiál potvrzuje, je to, že frazémy se mohou podílet na emočním vnímání propria tvořícího jeho komponent, navíc v souvislosti s kulturně-historickými znalostmi, resp. v komplexu jiných pojmů, které vytvářejí narativ dodávající frazémům určité konotace. Důležité ovšem také je, že emoční stránka jednotek může být zneužívána a ideologizována. Frazémy mohou konzervovat a posilovat i některé aspekty historického mýtu.

Jazykový obraz míst pojmenovaných proprii může být stejně jako apelativní pojem kontradiktorní, mohou se k němu vázat jak negativní, tak pozitivní konotace, a to mimo jiné v souvislosti s klasickými kognitivnělingvistickými opozicemi jako velký – malý, svůj – cizí, dlouhý – krátký, svoji roli ale hrají i mimojazykové znalosti a zkušenost s pojmenovávaným objektem. Častou formou ustálených spojení, ale i jejich aktualizací je perifráze, nepřímé pojmenování založené na vyzdvižení některého rysu pojmu či pojmenovávaného objektu. Důležitou úlohu při využívání propriálních jednotek hraje paronymie a vztah mezi propriem a jeho paronymickými partnery.

Literatura

Brejvo N. G., 2001, *Imia uglasnaje asabovaje u anglijskaj i belarusskaj frazealogii: nacynjalnaja-kulturnaja acabblivasci funkcyjanavanuja*. Minsk: MGLU – VIPK, s. 204–208. [Брэйво Н. Г., *Імя ўгласнае асабовае ў англійскай і беларускай фразеалогіі: нацыянальна-культурныя асаблівасці функцыянавання*. Мінск: МГЛУ – БІПК, 2001, 204–208.]

Čechová Marie, 1986, *Dynamika frazeologie*. „Naše řeč“ 69, č. 4, s. 178–186.

- Čechová Marie, 2007, *Prostorové motivy ve frazémeh. „Naše řeč“* 90, č. 3, s. 113–122.
- Čermák František, 2009a, *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha: Leda.
- Čermák František, 2009b, *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Leda.
- Hořejší Michal, Faktorová Veronika, 2023, *Karel Klostermann a zrod Šumavy*. České Budějovice: Nakladatelství Jihočeské univerzity.
- Hořejší Michal, 2022, *Politika lesa: Debata o Národním parku Šumava v letech 1991–2010*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.
- Hradilová Darina, 2015, *Funkční aspekty lexikální expresivity v současné češtině*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Huleja Jan, 2020, *Teorie rámců a český jazykový obraz Ostravy*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta.
- Ivanov K. I., 2001, *Etonimy v lingvometalnom komplekse bolgar*. Minsk: MGLU – ВІРК, s. 155–158. [Иванов К. И., *Этнонимы в лингвоментальном комплексе болгар. Язык и культура*. Минск: МГЛУ – БИПК, 2001, с. 155–158.]
- Lakoff George, Johnson Mark, 2002, *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Leech Geoffrey, 1974, *Semantics*. Penguin Books.
- Pajdzínska Anna, 2007, *Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice »vlastní« – »cizí«*. In *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta, s. 27–44.
- Pekarovičová Jana, 2014, *Lingvokulturémy jako súčasť interkultúrnej komunikácie. Obraz človeka v jazyku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, s. 88–101.
- Stěpanová Ludmila, 2004, *Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Stěpanová Ludmila, 2022, *Etymologický slovník české frazeologie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Vaňková Irena a kol., 2005, *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: UK Nakladatelství Karolinum.
- Vaňková Irena, Weidl Jan, 2012, *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: UK FF, Nakladatelství Karolinum.
- Vaňková Irena, 2017, *Jazykový obraz světa*. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÝ_OBRAZ_SVĚTA [přístup: 12. 11. 2023].
- Vaňková Irena, 2007, *Nádoba plná řeči*. Praha: UK Nakladatelství Karolinum.
- Zaorálek Jaroslav, 2000, *Lidová rčení*. Praha: Academia.